

Олексій Комар
*кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень МІДЦ*

КАПИЩА СТАРОКИЇВСЬКОЇ ГОРИ

У статті розглянуто історію археологічних та історичних пошуків можливих місць розташування язичницьких капищ на території Старокиївської гори.

В статье рассматривается история археологических и исторических поисков возможных мест расположения языческих капищ на территории Старокиевской горы.

The article reviews the archaeological and historical search for possible locations of pagan temples on the territory of the Starokyivska hill.

Історія дохристиянського Києва відома нам лише з легенд і усних переказів, записаних значно пізніше, у XI–XII ст. літописцями-монахами. Не дивно, що подробиць про священні місця язичників, капища та ідолів, слов'янських поганських богів у літописах обмаль, та й ті викликають у істориків сумніви щодо своєї достовірності.

Істориками встановлено, що життєпис князя Володимира Святославича зазнав докорінної літературної редакції у XII ст. За задумом літописця, хреститель Русі мав обов'язково пройти шлях біблійних героїв: із грішника, ідолопоклонника та гонителя християн перетворитися на неофіта-подвижника християнської релігії. Вплітання в канву давньоруських історичних оповідей біблійних мотивів у середньовіччі сприймалося як ознака високого книжного стилю та лестило самолюбству князів-нащадків.

Саме тому Володимир послідовно порівнюється з народженим від наложниці велелюбним царем Соломоном, який мав 700 дружин та 300 наложниць і прийшов до влади, убивши старшого брата, а потім збудував на горі перед Єрусалимом капище для богів Хамоса та Молоха, «так зробив він для всіх своїх чужоземних дружин, які кадили і приносили жертви своїм богам».

Подібно, як і історію про Соломона, який одружився з єгипетською принцесою, збудував храм Господень та народив 12 синів, літопис розказує про одруження Володимира з візантійською принцесою, побудову Десятинної церкви та називає імена лише 12 Володимирових синів. Також далі проведено аналогію з іудейськими царями, що приносили в жертву ідолам дітей, та царем Іосією, який зруйнував усі капища й жертовники, посік та спалив ідолів, викинувши їх рештки в ручай Кедрон. І сам опис ідола Перуна як дерев'яної скульптури з золотою головою та срібними вусами знаходить джерело у книзі Єремії: «Божок бо це дерево, з лісу вирубане, і це діло рук майстра сокирою; сріблом та злотом його прикрашають, цвяхами та молотками прикріплюють їх». Нарешті, паралель з Новим Заповітом проводилася порівнянням Володимира з апостолом Павлом, який також починав як гонитель християн, а став одним із засновників християнської церкви.

Виникає закономірне запитання: що ж з літописних повідомлень про язичницьке минуле Володимира відповідає реаліям? Чутки про велелюбність Володимира Святославича підтверджує його молодший сучасник Титмар Мерзебурзький, однак літописна історія про 800 наложниць князя, нібито розселених у приміських резиденці-

ях, все ж належить до явних перебільшень. Володимир, безумовно, мав і підстави для спорудження нового капища після захоплення Києва, адже його брат Ярополк, як вважають більшість сучасних істориків, був християнином. Напевне, і в решті розповідей могло бути певне раціональне зерно, а основним прийомом усних оповідачів та літописців була художня драматизація подій.

Деякі з літописних оповідей почали обростати новими «подроблицями» значно пізніше, вносячи плутанину в і без того непросту проблему топографії давнього Києва. Один з таких випадків – історія про загибель варягів-християн на тому місці, де пізніше була зведена церква Богородиці Десятинна. Імена варягів безпосередньо в тексті літопису не вказані, лише в проложному житті святих фігурує ім'я молодшого – Іоанн, а також загадкова фраза щодо його батька – «чоловік Божий іменем

варяг», яка викликала різні тлумачення. Пізніша церковна традиція іменує варяга-батька Федором.

У 1908–1909 роках під час розкопок Десятинної церкви під її південною апсидою було виявлено дерев'яний зруб із дрібними фрагментами людських кісток на дні, який Дмитро Мілеєв вважав можливими залишками будинку. Цю інтерпретацію негайно підхопили газети, які оголосили про знахідку «будинку варягів-мучеників». Після розкопок 1936–1940 років стало зрозумілим, що не лише навколо церкви, але й і вся площа під нею була зайнята могильником X ст., серед могил якого були «зрубні» гробниці. Саме з таким похованням Михайло Каргер і ототожнив «будинок варягів». Висновок про поховальне призначення споруди підтвердили нові розкопки об'єкта у 2006–2011 роках, як і той факт, що вся територія садиби Десятинної церкви у X ст. була дуже густо вкрита похованнями курганного могильника.

Існування тут будь-якої житлової забудови або гіпотетичного капища, на якому б могли бути принесені в жертву варяги, елементарно виключене. Та й учені неодноразово висловлювали сумніви стосовно реальності описаних подій у частині можливості практикування в Русі наприкінці X ст. публічних людських жертвоприношень. Отже, легенда? Але що могло надихнути на неї?

«Зрубні», або «камерні», поховання серед давньоруських X ст. відзначаються найбільшою концентрацією скандинавських речей. Ця традиція була безумовно пов'язана зі скандинавами-варягами. І саме в зрубних гробницях археологи бачать реальні свідчення ритуалу жертвоприношення русів, описаного арабським мандрівником Ахмедом ібн Фадланом. Разом з померлим воїном у гробницю під час ритуалу часто вкладали принесеного в жертву коня або ж задушену молоду рабню. Ще на початку XI ст. кияни мали добре пам'ятати про цей жахливий язичницький ритуал, як і те, що Десятинна церква збу-

дована над одним з таких поховань. Решта подробиць легенди про варягів могли накопичитися через століття, коли реалії X ст. вже були повністю забуті.

Ще одне можливе місце жертвопринесення було виявлене розкопками Вікентія Хвойки 1907–1908 років на Старокиївському городищі. Дослідник реконструював первісну форму кам'яної викладки як овал з чотирма виступами, оголосивши його капищем Перуна, а інший учений – Карл Болсуновський – інтерпретував його як жертовник Святовиду, за аналогією з чотирикутним Збруцьким ідолом. Здогад про призначення викладки як язичницького капища міцно ввійшов згодом до наукової та популярної літератури. А в рамках відзначення «1500-річного ювілею» Києва була зроблена й реконструкція «капища», яку нині можуть спостерігати кияни та гості столиці біля Національного музею історії України.

Проблем у «язичницької» версії призначення викладки доволі багато. Найперше, за свідченнями писемних джерел, капища у давніх слов'ян завжди облаштовувалися поза межами поселень, оскільки вони займали цілу сакральну зону – гору, ліс, гай, тоді як у центрі Старокиївського городища досліджено житлові споруди ранньослов'янського часу й наступного періоду – кінця IX – початку X ст.; пізніше, у X ст. тут розташовувалася фортеця. По-друге, у 1937 році «капище» повторно досліджувалося археологами, і нові розкопки показали дещо іншу картину, ніж це було представлено в публікаціях В. Хвойки. Насправді, як ілюструють фотографії 1908 року, викладка досліджувалася лише двома вузькими траншеями. В одній вона була поруйнована пізнішим перекопом, а в іншій справді виднілися два виступи, що й дали підстави для хрестоматійної реконструкції капища.

Розкопавши 1937 року об'єкт повною площею, археологи були змушені констатувати, що знаходиться він не там, де очікувалося (під сучасною асфальто-

ваною доріжкою до музею), а щодо зовнішнього вигляду мова йшла про нерівну підпрямокутну форму з двома виступами. Викладені камені були на шарі з уламками давньоруського гончарного посуду й зі скляними браслетами і фрагментами світильників XI–XIII ст. у шарі навколо споруди, що унеможливило її датування ранньослов'янським часом. Пізніше Руслан Орлов звернув увагу й на таку деталь, як склад каменів викладки, що включали червоний кварцит та пірофіліт, привезені до Києва з Овруцького кряжу вперше лише під час будівництва Десятинної церкви. На думку археолога, призначення викладки було зовсім інше – на ній могли стояти захоплені Володимиром Святославичем у Херсонесі бронзові скульптури, зокрема, згадана в літописі квадрига коней.

На жаль, і в 1937 році археологи не дослідили культурного шару й споруду з глинобитної пічкою, що знаходилися під кам'яною викладкою. Ця загадка ще чекає нових досліджень, які можуть ще кардинальніше змінити наші уявлення про дату та призначення споруди. Адже київський історик Сергій Голубєв, який мешкав на Андріївському узвозі і тому міг щоденно спостерігати хід розкопок Вікентія Хвойки, у своїй доповіді 1908 року стверджував, що так зване «капище Перуна» являло собою... лише залишки погребу XVII ст.! Не зрозуміло, на які саме факти опирався професор, однак певна логіка в такій атрибуції була: викладка знаходилася доволі глибоко (на 1,76 м), тобто в такому стані на денній поверхні X ст. виступати ніяк не могла.

Інше гіпотетичне «капище» було виявлено 1975 року розкопками Петра Толочка та Ярослава Боровського під підлогою будинку по вул. Володимирській, 3 (нині – Інститут археології НАНУ). Функція споруди як пантеонного капища аргументувалася незвичною «п'ятипелюстковою» формою, що нагадувала про встановлення Володимиром шести ідолів поза двором теремним у 980 році. Щоправда, фундамент «капища» виглядав дуже незвично, адже у

складі його забутовки, окрім каменів, була присутня також цегла X–XII ст., фрагменти цем'яноквого розчину, пірофілітових плит, фрескового розпису, тиньку та численні фрагменти голосників. Усі матеріали були аналогічні розташованій через дорогу Десятинній церкві. Невже для спорудження капища язичники зруйнували якусь невідому церкву X ст.?

Саме таке пояснення спробував дати Ярослав Боровський, вважаючи, що гіпотетична церква була зруйнована князем Святославом. Однак після розкопок Десятинної церкви 2005–2011 років стало зрозуміло, що храм двічі – на початку XI та у XII ст. – зазнавав масштабної руйнації та перебудов. Тож матеріали із заповнення фундаментних ровів споруди не просто аналогічні десятинним, але і є рештками руйнувань Десятинної церкви, використаними під час закладення поруч фундаменту нової споруди. На наш погляд, її дивна п'ятипелюсткова форма пояснюється тим, що це залишки фундаменту воріт з апсидою, а друга частина фундаменту ще чекає на археологів поруч.

Споруда по вул. Володимирській, 3 розташована прямо біля дороги, тоді як згідно до саги про Олафа Трюггвасона, капище Володимира являло собою цілий храм з дверима (скандинавське *hof* – «огорожений двір»). Утім, за давньоруським літописом, князь Володимир спорудив капище на «горбі поза двором теремним», де потім була збудована церква Святого Василя. Локалізація цього пагорбу і досі є дискусійною, оскільки церква Святого Василя (згодом – Трьохсвятительська) знаходилася на місці сучасного Міністерства закордонних справ і не займала якогось окремого підвищення. Найяскравішою в цьому плані була б Андріївська гірка, що домінує над Подолом, проте рельєфом злегка виділялося і місце спорудження Михайлівського собору.

У літописі сказано, що, руйнуючи капище, Володимир «Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому на ручай». У пізній хроніці XVII ст. Феофана Софоновича стверджувалося, що ідол Перуна волочили ярмом Михайлівського спуску (сучасна лінія фунікулера), який дістав від того на-

зву «Чортове беремище». Позаяк з іншого боку яру розташовувалася Василівська церква, то в історичних працях XIX ст. міцно закріпилася локалізація капища на місці Трьохсвятительської церкви, а Михайлівський (він же Рождественський) спуск ототожнювали з літописним Боричевим.

Сьогодні краєзнавча література майже забула останнє ототожнення, й «Боричев узвіз» міцно асоційований з Андріївським. І лише дуже уважний історик помітить, що в літописі взагалі немає «Боричевого узвозу», але згадується «оувозъ Боричевъ». Лексема «оувозъ» («дорога вниз») – семантична протилежність давньоруському «взвозъ» («дорога вгору»). Трапляється вона лише в південноруських пам'ятках писемності у значенні «дорога в яру», і лише в українській мові вона збереглася до сьогодні як «увіз» («яр, дорога в яру»). У царській грамоті 1694 року Братському монастирю згадувалися «люди под горою и на горе живущие, почав от церкви Воздвиженской, даже до фортки острожской в ров Боричов, по взвоз Рождественской». Як бачимо, «оувозъ Боричевъ» російською мовою в кінці XVII ст. перекладали як «ров Боричов», тобто просто «яр».

Загадана в грамоті 1694 року «фортка острожська» мала розташовуватися між Воздвиженською церквою (нині – Андріївська) та Рождественським взвозом, де на плані Івана Ушакова 1694 року позначені «Никольская» та «Трехсвятская» фортки. Стежки з обох сходилися в ледь помітний нині яр, що виходив вниз до Покровської церкви. Але дещо раніше, у розписі 1682 року, обидві фортки називалися «воротами», до того ж давнішими були Миколаївські ворота, які вели вгору до церкви Миколи Десятинного. Саме це «путище» й

ототожнював з «Боричевим» історик-любителю XIX ст. Микола Сементовський. Боричев увіз виявляється зовсім не центральною дорогою давньоруського Києва, а лише найкоротшим спуском на Поділ. Розташований біля Андріївської гірки, він, утім, однаково зручний для спуску й з від Василівської церкви.

У тексті літопису все ж закралася помилка – або капище не знаходилося на окремому пагорбі, або ж помилкова його прив'язка редактором XII ст. до церкви Святого Василя. Невелику підказку знову дає археологія. У 1996–1999 роках під час досліджень садиби Михайлівського монастиря тут було виявлено низку давньоруських поховань X ст., що свідчить про входження цієї зони до площі курганного могильника. У 1936 році, коли після знищення більшовиками Трьохсвятительської церкви на її місці почалося нове будівництво, археологів не допустили до розкопок. Тим не менше, з котловану вдалося отримати пару скандинавських «черепашоподібних» фібул, які могли прикрашати лише багате жіноче скандинавське поховання X ст. А це свідчить, що Василівська церква теж збудована на місці язичницького могильника, але навряд чи капища.

Таким чином, залишається лише один претендент на Перунів «пагорб поза двором теремним» поруч з «увозом Боричевим» – це пагорб, де нині височіє Андріївська церква. Саме тут капище займало б повністю відокремлену від поселення й могильника зону, і саме звідси його було прекрасно видно з головних топографічних частин Києва X ст.: Старокиївського городища, Замкової гори та Подолу, як і належало б для сакральної домінанти язичницького часу.